

Розділ 1

ФІЛОСОФІЯ ЯК ЛЮБОВ ДО МУДРОСТІ

Вільчинський Ю. М.

1. Що таке світогляд?
2. Історичні типи світогляду: міф, релігія та філософія
3. Філософія як любов до мудрості
4. Призначення філософії
5. Історія філософії як школа **філософського** мислення

Після опрацювання матеріалів теми студент має знати:

- історичні типи світогляду;
- предмет, методи, структуру та функції філософії
- основні галузі філософського знання;
- співвідношення філософії та інших форм культури;
- періодизацію розвитку філософських знань;

вміти:

- використовувати знання
- з філософії для формування власної світоглядної позиції та ціннісної орієнтації;
- самостійно аналізувати та оцінювати ті чи інші світоглядні позиції;
- застосовувати понятійно-категоріальний апарат філософії в процесі аналізу питань, пов'язаних з професійною діяльністю та повсякденною практикою;
- застосовувати навички критичного мислення при світоглядному обґрунтуванні власної позиції.

1. Що таке світогляд?

Перше питання, яке ми ставимо перед собою, — «**Що таке світогляд?**». Термін «світогляд» утворюється із двох слів «світ» і «погляд». Сонце — це світ? Ні — тільки частина світу. У кожному конкретному випадку ми маємо справу лише із частинами світу: Сонце, Місяць, Земля, Чумацький шлях.

Світ у філософському розумінні — це вся дійсність в цілому, її минулому, теперішньому та майбутньому. Частини світу безліч, але світ один. Він є чимось цілим, тобто складає певний ступінь цілісності.

Світ перед нами постає у вигляді нескінченних частин, але він ніколи не зводиться до їх суми. Це вже нова якість порівняно з ними.

Частини тільки й можуть існувати, якщо вони відтворюють ціле, інакше вони не могли би бути частинами жодного цілого.

Правда, світ є не просто ціле, а таке ціле, що постійно змінюється, тобто ціле, що безперервно перебуває в процесі становлення.

Становлення є процесом переходу з одного в інше, тобто боротьба одного з другим.

Боротьба протилежностей тільки тому й можлива, що існує світ, який вище цієї боротьби, який уже не є боротьбою, а тільки той світ, про який ми говоримо в сенсі мирного стану.

Якщо світ розглядати з погляду його становлення — це є боротьба, але сам по собі, у своїй основі він постає як єдність протилежностей. Це прямий і найпростіший висновок з того,

що світ-Всесвіт є чимось цілим. Якщо боротьбу розглядати як прагнення до знищення, то це не є боротьба, а тільки смерть для будь-якого становлення.

Тепер перейдемо то тієї частини світу, яка зветься людством.

Людина і людство — теж частина, тобто символ, світ, а світ є всемогутнім утвердженням, тому й людство несе на собі той чи інший ступінь світової сили, світового самоствердження.

Звідси постає питання про практичний бік світогляду. Якщо просто: узагалі немає ніякої практичного боку світогляду, оскільки сам світогляд *уже є практичною теорією*. Якщо людини притаманне прагнення до самоутвердження, важко сказати де тут теорія, а де практика. Прагнення зробити життя кращим для себе й оточуючих і буде вашим справжнім світоглядом.

Отже, світогляд описує і пояснює модель світу, відповідає на питання, звідки і куди ми йдемо, як *слід* чинити, і чого варто уникати при досягненні мети, і, нарешті, що є істина?

Світогляд є однією із суспільно вироблених форм відображення дійсності у свідомості людини. Особливість її полягає в тому, що дійсність відображається в її цілісності крізь призму суспільних відносин і життєвих інтересів.

Генетично світогляд пов'язаний з практичним виокремленням людини з природи. Тварина безпосередньо тотожна зі своєю життєдіяльністю. Вона не відрізняє себе від своєї життєдіяльності. Вона є цією життєдіяльністю. А людина робить свою життєдіяльність предметом власної волі і свідомості. Її життєдіяльність — *свідома*.

Що означає відокремлювати себе від своєї життєдіяльності робити останню предметом своєї волі і свідомості? Це означає, що в кожний даний момент часу ми несемо із собою своє минуле і своє майбутнє. Це проекція свого буття в майбутнє.

Вузловими категоріями тут виступають «людина» і «світ» у його відношенні до людини і *людина*, яка самовизначається у світі.

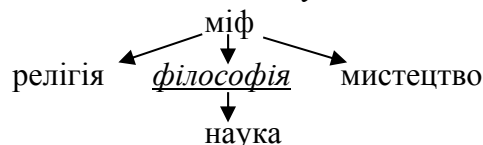
Отже, ставлення людини до світу складає основний зміст будь-якого світогляду, незалежно від історичної форми. З цього погляду світогляд є способом «освоєння» світу. Специфіка світогляду виражається в його основних функціях:

- *бути формою суспільної самосвідомості людини;*
- *бути способом духовно-практичного освоєння світу.*

Тобто світогляд є не просто сукупністю суспільних поглядів на світ, це — форма самосвідомості людини (нації). На основі світогляду формуються світоглядні установки на ті чи інші події, на вибір тих чи інших цілей і засобів життєдіяльності. Це спосіб духовного світоперетворення.

2. Історичні типи світогляду: міф, релігія та філософія

Розглянемо *історичні типи світогляду*:

Філософія як любов до мудрості, як вільний вибір способу мислення і як чиста думка посідає серцевинне місце у цій системі координат. Традиційно поняття «філософія» пов'язують з Піфагором, який під філософією розумів прагнення до пізнання *природи речей*, тоді як філософи — це люди, які прагнуть до *мудрості*, тобто до найвищого пізнання. Найвище пізнання — пізнання природи речей, мало і практичне значення, саме воно відкривало шлях до розуміння головної мети людського життя. Як казав Цицерон, філософія — це таке пізнання, без якого неможливо оволодіти «мистецтвом життя».

Що таке міф? *Міф* (від грец. *mythos* — буквально «слово», «оповідь», «мова») — це розповідь про походження світу (*космогонія*), родовід богів (*теогонія*) та подвиги героїв (*героїчний епос*).

Міф пов'язаний безпосередньо з усним словом. Для Олександра Потебні мова — це головне й першообразне знаряддя міфології, її неможливо уявити поза словом. Міф і є саме це живе слово. А що було до міфу? Власне нічого. Міф — це початок, вихідний пункт духовного життя людини та кінець суто тваринного існування. За допомогою слова люди творили міфи, оповідаючи їх — удосконалювали мову. Тут важливіше не стільки про що розповідали, скільки як це робили.

Окремі міфи, що складають певну систему, утворюють міфологію того чи іншого народу, яка лежить в основі характерного для нього *світогляду*: тут усе — і найдавніша філософія, і моральні сентенції та наукові істини, що приховані за вуаллю символів та алегорій. За Й. Г. Гердером, це дитячий вік людства, перш ніж прокинутись, душа бачить сни...

Розробник сучасної теорії соціально-історичного розвитку міфу Олексій Лосєв (1893–1988) у своєму фундаментальному дослідженні «Діалектика міфу» переконує, що міф — це не ідеальне поняття, не різновид поетичної образності, не наука і не догмат. «Міф є саме життя», «енергійне самоствердження особистості»:

а) міф не є релігійним символом, тому що релігія є вірою в надчуттєвий світ і життя відповідно цієї віри, включаючи певного роду мораль, побут, магію, обряди і таїнства, загалом культ;

б) міф нічого надчуттєвого в собі не містить, не вимагає ніякої віри. Віра передбачає певну протилежність того, хто вірить, і того у що вірять;

в) міф — це ще не віра і не знання, але власна, хоча й оригінальна свідомість. З погляду первісної людини, яка ще не дійшла до поділу віри і знання, будь-який міфічний об'єкт настільки вірогідний і очевидний, що йдеться не про віру, а про певну тотожність людини з усім навколишнім середовищем, тобто природою і суспільством;

г) міф — це такий тип світогляду, у якому реальне збігається фантастичним, релігія це віра, яка припускає наявність фантастичного, але водночас відрізняє фантастичне від реального;

д) корінь міфотворчості — це мрія та надія¹ на приборкання сил природи та явищ життя людською волею. **Релігія** спрямована на підкорення людини вищим силам, які панують над нею, як природним так і соціальним, насамперед соціальним, **міфологія** скерована на приборкання людиною сил природи;

є) за допомогою міфу людина «розчиняє» себе в природі та оволодіває силами природи лише в уяві, але разом з тим це опанування силами природи (нехай у фантазії, в уяві) означає початок історії «духу» і кінець суто тваринного існування.²

Розпад родового ладу тягне за собою руйнування міфології виокремлення з неї мистецтва, релігії та філософії, а згодом і науки. Шлях до філософії — це рух від *міфу* до *логосу*. Починаючи з V ст. до Р. Х., міфу протиставляється вже **logos** як здатність мислення, розум. Логос також слово, слово-поняття, слово-думка, коли щось обґрунтовують або спростовують.

Релігія (від латин. *religio* — побожність, зв'язок з божеством). Релігія теж слово і це Слово Боже, тут панують релігійні почуття та уявлення, тут з'являються священні тексти: Біблія, Коран, Тора тощо, культові споруди та ритуали загалом.

За І. Кантом, релігія нічим не відрізняється від моралі за своїм змістом, тобто об'єктом, адже вона стосується обов'язку взагалі; її відмінність від моралі лише формальна, що надає моральному законодавству силу впливати на людську волю не прямо, а через Бога³.

Мистецтво — це теж слово, але *слово-образ*, коли думка вбирається в образ. Мистецтво як споглядання і образ — нічого не доводить і не спростовує, людина художньо-образно опановує світ, творить прекрасне та отримує насолоду від краси слова, досконалої лінії, неперевершеної пластики, глибини й насиченості кольору, поєднання світла й тіні та гармонії звуків... Усе це світ краси, який несе естетичне задоволення і його антипод — потворне, що викликає огиду.

Що об'єднує *філософію* і *науку*? Також слово — і це вже *слово-поняття*. Вони обидві прагнуть *істини* як адекватного відтворення об'єктивної дійсності. Тут усе доводиться і спростовується.

¹ Мріяти завжди було легше, ніж мислити, а надія — легша ніж дія.

² Див.: Лосєв А. Ф. Дерзание духа. — М.: Политиздат, 1988. — 366 с., Лосєв А. Ф. Философия. Мифология. Культура. — М.: Политиздат, 1991. — 525 с. та ін.

³ Див.: Кант И. Спор факультетов. — Собр. соч. в 6 т. — Т. 6. — С. 311–348. — С. 334.

3. Філософія як любов до мудрості

Філософія — наука про всю дійсність, про світ як ціле. Зрозуміло, що питання про світ у цілому не може ставити жодна наука, так як кожна з них займається тільки окремою частиною Всесвіту, а дослідження ж природи Всесвіту — є також предметом філософії, це її прерогатива. Філософія — єдина наука, яка здатна приносити нам задоволення, адже вона наче замикає наукове коло, саме завдяки їй різні знання вперше отримують порядок і зв'язок. Наприклад, Бенедикт Спіноза, останній з великих філософів, котрий мав задум побудувати систему світу з математичною точністю.

Однак шлях до істини у філософії значно довший, складніший суперечливіший. Причина полягає в особливості філософського пізнання, що постає як єдність свідомості (мислення) у його відношенні до об'єктивного світу й об'єктивного світу в його відношеннях до свідомості (мислення).

Філософія відрізняється від світогляду вже тим, що вона — не духовно-практичне, а *теоретичне освоєння світу*. Філософія з цього погляду є не сам світогляд, а форма теоретичного вираження і розв'язання світоглядних проблем. Як це довести?

По-перше, світогляд як форма суспільної свідомості виник історично раніше, ніж відбулося відокремлення розумової праці від фізичної, і становлення на цій основі філософії та науки. Ключем до первіснообщинного світогляду є міфологія.

По-друге, філософія є теоретичною формою розв'язання світоглядних проблем, які спочатку виникали за її межами і були породжені самою практикою.

По-третє, світогляд передуює філософії й у розвитку індивідуальної свідомості. Індивід здатний оволодівати філософськими знаннями лише в певному віці й на певній теоретичній і культурній основі. Однак це не означає, що до вивчення філософії в індивіда не формується світогляд. Формування відбувається на основі духовної культури того чи іншого суспільства, а через неї постають і певні філософські уявлення.

Крім того, не варто ототожнювати філософію зі світоглядом та ідеологією. Ідеологія, світогляд можуть, але не мусять бути наслідком філософської рефлексії. І, навпаки, висновок від філософських роздумів, тобто результат філософування, це також не філософія.

Без самого процесу осмислення світогляд стосовно філософії — це мов качан кукурудзи без зерна. Тому не світогляди важливі в історії філософії. Вони є лише витвором і завершенням філософського акту.

Для історії філософії важливий сам акт, тобто процес *філософування*. історії філософії — філософування — це критичне дослідження світоглядів, скептичний виклик ідеології.

Отже, філософія є способом теоретичного розв'язання світоглядних проблем, тобто теорією світогляду.

Традиційно називають такі найважливіші функції філософії:

світоглядну, критичну і методологічну.

Нарешті необхідно звернути вашу увагу на друге слово, яке входить до терміна «світогляд», тобто *погляд* — це і «мислення», це і «розуміння», це і система відношень «людина-світ».

системі «людина-світ» можна виокремити три основні типи відношень: *пізнавальний, практичний, ціннісний* (аксіологічний).

Звернення до історії філософії допоможе нам глибше збагнути проблему.

Зачинатель німецького класичного ідеалізму Іммануїл Кант у праці «Критика чистого розуму» (1781) сформулював ***три знамениті філософські питання***, це три системотворчі задачі, які мають принципове значення для філософії в її найвищому, як казав мислитель, «всесвітньо-громадянському» значенні:

- *Що я можу знати?*
- *Що належить робити?*
- *На що я можу сподіватись?*⁴.

⁴ Кант И. Критика чистого разума. — Собр. соч. в 6 т. — Т. 3. — С. 69–756. — С. 661.

І. Кант (1724–1804) і **Г. Сковорода** (1722–1794) — обидва філософи, знавці і наставники мудрості — вченням і ділом, майже ровесники, перший прожив 79, інший — 72 роки, вони ніколи не були знайомі, ні особисто, ні за філософськими працями, а їхні світовідчуття, погляди на людину, її призначення в цьому світі — так збігаються...

Отже, філософія ні на що не зазіхає, не руйнує жодних основ, просто висловлює свою думку. Тому кожна людина має право сказати: *«Я так думаю»*. Якщо людина говорить: *«Я так думаю»* цим актом вона реалізує своє природне право — право на сумнів.

Філософувати — означає сумніватись — говорив Мішель Монтень.

Ще стародавніми греками помічено, що філософія починається зі здивування, продовжується через сумнів і завершується розчаруванням. Звідси й платонівське розуміння філософії як пізнання ества людського духу, його безсмертя і найвищого призначення, що заслуговує на визнання науки: це цар-наука або філософія.

За І. Кантом **філософія повинна визначити**:

а) *джерела людського знання*;

б) *обсяг можливого і корисного застосування будь-якого знання*;

в) *межі людського розуму*⁸.

Лише в цьому випадку філософія заслуговує бути оберегом науки.

Віртуозом розуму, як його називав Сократ, — є *філодокс*, який завжди прагне тільки до спекулятивних знань, незважаючи на те, наскільки вони сприяють найвищим цілям людського розуму. Філодокс дає лише правила застосування розуму для найрізноманітніших довільних цілей. Філодокс — це любитель поглядів, колекціонер думок (а от є ще така думка...) на відміну від філософа, який глибоко шанує мудрість.

Філософ — це наставник мудрості вченням і ділом, в Афінах таким філософом був Сократ, який казав, що головне завдання мудрості полягає в тому, щоб відрізнити

добро

і

зло.

Адже філософія — це ідея досконалої мудрості, яка вказує найвищу мету людського розуму. Греки говорили: багато знань ще не є мудрість, або всезнайство мудрості не навчає.

Більшість погодиться, що хоч ХХ ст. далеко випереджує попередні століття в пізнанні, проте переваги в мудрості в нас немає жодної.

Що таке мудрість і чи можливо їй навчитися? Мудрість складається із почуття пропорції або *міри* і певного розуміння *мети* людського життя. Мудрість необхідна не тільки в суспільних справах, але й в особистому житті. Якщо ви переслідуєте найвищу мету, знаючи, що її принципі неможливо досягнути — є сумніви, що ви дієте мудро. Звідси ще один висновок: спеціальні (прикладні) знання або технології дуже мало мають спільного з мудрістю.

Гідність філософа полягає в тому, що він постає перед нами як знавець і вчитель мудрості. Знання і мудрість — поняття не тотожні.

Отже, наука має внутрішню справжню вартість лише як орган мудрості. Саме в цій якості вона необхідна мудрості. Мудрість без науки є лише тінню досконалості, якої нам ніколи не досягнути.

Спираючись на Канта доходимо висновку: *«чи не найбільша і, мабуть єдина, користь будь-якої філософії чистого розуму тільки негативна: ця філософія слугує не органом для розширення, а дисципліною для визначення меж і, замість того щоб відкривати істину, у неї скромна заслуга: вона застерігає від помилок»*⁹.

Цій науці можна дати й таке визначення: філософія є таким знанням, і таким мисленням про будь-які предмети (фізичні, соціальні), коли вони розглядаються під кутом зору кінцевої мети історії або Всесвіту. Кінцева мета історії є частиною людського призначення: здійснитись як Людина. Стати Людиною.

Отже, людина — це предмет філософії? Це і так, і ні!

⁸ Кант І. Логика. Посібник к лекціям 1800 // Кант І. Трактати і письма. — М.: Наука, 1980 — С. 319–444. — С. 332–333.

⁹ Див.: Кант І. Логика. Посібник к лекціям 1800 // Кант І. Трактати і письма. — М.: Наука, 1980 — С. 319–444. — С. 332.

Виходячи з цього І. Кант вважав, що «філософія є наука про відношення будь-якого знання і будь-якого застосування розуму до кінцевої мети людського розуму, котрій, як найвищій, підпорядковані всі інші цілі»¹⁰.

Філософію також можна назвати наукою про найвищу максимум застосування нашого розуму. У роздумах Канта ми знайдемо і таку думку: «Якщо існує наука, дійсно необхідна людині, то це та, якій навчаю, — казав Кант, — а саме: належним чином зайняти вказане людині місце у світі — і з якої можна навчитись тому, яким необхідно бути, щоб бути людиною».

Будь-які проблеми стають філософськими, якщо вони потрапляють під промінь однієї проблеми — кінцевого смислу, кінцевої мети.

Навіщо все це? Навіщо Всесвіт? Навіщо існую «Я»? Ці вічні питання постають перед нами саме тому, що в світі живе істота, яка не створена, а постійно створюється і бореться. Ось про таку людину казав інший німецький філософ — **Фрідріх Ніцше** (1844–1900): «Людина, — це линва, напнута між звіром і надлюдиною, — линва над прірвою».

*Небезпечно ступати на линву,
небезпечно йти по ній,
небезпечно озиратися,
небезпечно від страху здригнутися й зупинитись.*

Велич людини в тому, що вона міст, а не мета, і любити людину можна тільки за те, що вона — перехід і загибель»¹¹.

5. Історія філософії як школа філософського мислення

Щоб зрозуміти зародження філософії та показати її історичну перспективу, необхідно в загальних рисах охарактеризувати історико-філософський процес як історію розвитку світового духу.

Чому необхідно вивчати історію філософії? Щоб навчитися філософствувати. А чи можливо навчитися філософствувати? — запитував І. Кант, — адже будь-який мислитель будує власну споруду, так би мовити, на руїнах минулого, але і ця будівля (його філософська система) не досягає такого стану, щоб стати міцною у всіх своїх частинах, тому філософію не можна вивчати з тієї причини, що такої ще не існує. Навпаки, хто хоче навчитися філософствувати, той всі системи філософії змушений розглядати лише як історію застосування (прикладання) розуму і як об'єкт для вправ свого таланту.

Таким чином, історія філософії є найкращою школою філософської думки, адже «теоретичне мислення є вродженою властивістю вигляді здібностей. Ця здібність повинна бути розвинута, вдосконалена, тому від найдавніших часів і дотепер не існувало жодного іншого засобу, крім вивчення всієї попередньої філософії», — вважав І. Кант.

Звідси випливає:

1. Історія філософії була й залишається найкращою школою філософської думки в системі сучасного філософського знання і як навчальної дисципліни у вищих закладах освіти України.

2. За допомогою історії філософії студенти можуть збагнути, як вироблялися форми і категорії теоретичного мислення, методи освоєння дійсності, методологічна культура тощо.

3. Ми повинні виходити з того, що до вищої школи приходять уже цілком сформовані особистості й з певними здібностями до теоретичного мислення. Ці здібності мають бути розвинуті та вдосконалені, тому від найдавніших часів і дотепер не існує жодного іншого засобу розвивати свої здібності, крім вивчення всієї попередньої філософії.

¹⁰ Кант І. Приложение к «Наблюдениям над чувством прекрасного и возвышенного» 1764. — Собр. соч. в 6 т. — Т 2. — С. 185–224. — С. 206.

¹¹ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Пер. з нім. А. Онишка, П. Тарашука. — К.: Основи, Дніпро, 1993. — 415 с. — С. 13.

4. Історія філософії як навчальна дисципліна завжди була найкращим способом для молодих і допитливих умів навчатися самостійно і вільно застосовувати власний розум. «Май мужність користуватись власним розумом», казав Кант.

5. Саме вона, історія філософії, розкриває перед ними галерею шляхетних і мудрих мужів, які силою свого розуму проникали природу речей, пізнавали сутність природи і духа, й добували для нас найвеличніші скарби розумового пізнання.

6. Актуальним залишається питання про співвідношення історії філософії та філософії як такої; по суті вони тотожні, більше того, сама історія філософії перетворюється на «головну науку філософії».

7. Проте сьогодні стає очевидним, що історію філософії як останню серйозну тему філософії XX ст. (Овальд Шпенглер) необхідно писати і вивчати вже поіменними главами, а не шляхом анонімного зведення до так званих шкіл, течій і напрямів.

8. Філософії як такої взагалі не існує: кожна культура має свою філософію, і кожна думка живе в історичному світі. Кожна філософія є виявом свого часу, і тільки свого часу, і немає двох таких епох, які мали б однакові філософські інтенції.

9. Тому найглибша підстава й сенс будь-якого філософування перебувають у межах певної культури. Якби ми мали одну-єдину, на віки-вічні вірну філософію, історія філософії була би абсурдним уявленням.

Отже, вивчення історії філософії і буде вивченням самої філософії, по іншому бути не може. Історія філософії — це школа філософської думки, школа міркування і людської мудрості, завдяки чому тільки можлива загальна культура. Без культури немає демократії. Ось чому Піфагор давав таку настанову своїм послідовникам: «Намагайся насамперед бути мудрим, а вченим, коли матимеш вільний час».

Навчання провадиться за основними *історичними парадигмами* філософського розуміння змісту й сенсу людського буття:

I. Людина — Боги — Космос (ранні елліни), епоха *космоцентризму*;

II. Людина — Все-світ — Бог (середньовіччя), епоха *теоцентризму*;

III. Людина — Природа — Суспільство (Новий час), епоха *сцієнтизму*;

IV. Людина — Людство — Людність (XIX Світовий філософський конгрес). Про це та інше йтиметься у наступних розділах.

Вступну тему варто завершити словами Ніцше: «Воістину, славетні мудреці, народні слуги, ви зростали разом із духом і чеснотами народу, а народ — завдяки вам!»¹².

Отже, філософське пізнання виступає як універсальне осягнення світу в його всезагальних формах і завдання філософії для кожного часу полягає у тому, щоб поєднати всі дані, здобуті окремими науками, в єдине ціле. Філософія — наука про всю дійсність, про світ як ціле і здатна давати справжню розраду нашому духу, адже філософія наче замикає коло наук, і саме завдяки їй різні знання вперше отримують порядок і зв'язок.

Ключові слова: світогляд, міф, релігія, філософія, мистецтво, наука, природа, свобода, добро, зло, мудрість, історія філософії.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність філософії як історичної форми світогляду порівняно з міфологією та релігією.

2. Як співвідносяться філософія і наука?

3. В чому полягає призначення філософії і як воно осмислювалось у процесі її розвитку?

4. Які основні передумови та джерела виникнення філософії?

5. Охарактеризуйте головні світоглядно-духовні джерела формування західноєвропейської інтелектуальної традиції.

¹² Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Пер. з нім. А. Онишка, П. Тарашука. — К.: Основи, Дніпро, 1993. — 415 с. — С. 102.

6. Визначте структуру та основні функції філософії.
7. Яке місце посідає філософія в культурі?
8. В чому роль філософії в особистісному розвитку людини?

Рекомендована література

1. Агацци Э. Человек как предмет философии // Вопросы философии. — 1989. — № 2.
2. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии. — М.: Рефл-бук, 1996. — 288 с.
3. Кант И. Понятие философии вообще // Трактаты и письма. — М.: Мысль, 1980. — С. 329–340.
4. Гегель Г. В. Ф. Кто мыслит абстрактно? // Работы разных лет. В 2 т. Т. 1. — М.: Мысль, 1970. — С. 387–394.
5. Гегель Г. В. Ф. Учение об идеях // Работы разных лет. В 2 т. Т. 2. — М.: Мысль, 1973. — С. 168–172.
6. Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. Раздел: Философия как мысль своей эпохи // Лекции по истории философии 3-х кн.: К. 1. — СПб.: Наука, 1993. — С. 110–112
7. Кассирер Э. Миф и религия // Философские науки, 1991. — № 7.
8. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. — М.: Мысль, 1990. — 150 с.
9. Мамардашвили М. Философия — это сознание в слух // Юность, 1988, №12.
10. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. — М.: Наука, 1991. — 408 с.
11. Ортега-и-Гассет. Чиста філософія // Вибрані твори. — К.: Основи, 1994. — С. 227–237.
12. Рикёр П. Человек как предмет философии // Вопросы философии, 1989. — № 2.
13. Рікер П. Сам як інший. — К.: Основи, 2000, — 305 с.
14. Історія філософії. Словник. / За заг. ред. В. І. Ярошовця. — К.: Знання України, 2005.
15. Предмет і проблематика філософії: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. А. Скринник, З. Е. Скринник, А. Карась, А. Пашук, О. Сичивця; Центр гуманіт. освіти НАН України. — Л.: Львів. банк. ін-т НБУ, 2001. — 485 с.
16. Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. — К.: Основи, 1995. — 759 с.
17. Філософський енциклопедичний словник / За ред. Шинкарука В. І. — К.: Абрис, 2002.
18. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. ред. Ярошовця В. І. — К.: Центр учбової літератури, 2010.
19. Філософія: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Л. В. Губерський та ін.; за ред. Л. В. Губерського. — Х.: Фоліо, 2013.
20. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч. посіб. Уклад.: Л. В. Губерський та ін.; за ред. Л. В. Губерського. — К.: Знання, 2012.

Вільчинський Ю. М., 2019